

## **HEVSEL BAHÇELERİ**

## ÖZET

Kâdim şehrin dünden bu güne gelen ve birçok efsaneye konu olmuş mekânlarından biri olan Eşfel Bahçeleri, kimi kaynaklara kutsallık atfedilen, bir muamma olarak önümüzde duran yem yeşillikleriyle şehrin sembollerinden biri olagelmıştır, geçmişten günümüze. Şiirde, edebiyatta ve anlatımda Eşfel Bahçeleri önemli bir yer edinmiştir, tarihten gelen mirasla.

Dicle'nin asırlardan asırlara çağıldayan sesine şahit olmuş, savaşılar tanıklık etmiş bu mekânda eksik olmayan bahçeler üzerine ses sanatkârlarının söylediği birçok eser vardır, şairlerin dizelerinde saklı olan hatıralar vardır, Kırklar Tepesi ile eşlik eden Eşfel, yaşantının ana merkezinde yer alır, hükümdarların avlandığı, sultanların gezindiği, beylerin yaptırdığı konaklardan seyrine doyum olmayan güzelliğe sahiptir, âşıkların maniler düzdüğü, işlemeli mendilleri koyunlarından çıkardığı, hasretin şarkılara, gazellere karıştığı, Mardin Kapı'dan Yeni Kapı'ya kadar Diyarbakir Kalesi'nden insan gönlünü hüzünden, gamdan alıkoyan tabîî güzelliğlerin tabiatla her u merc olduğu alandır. Diyarbakir'de bu bahçelerin kutsallık atfedilen dünyadaki Aden cennetine benzetildiğine işaret eden Musevî ve İsevî kaynaklara dayanan kimi yazarlar, işi o denli ileri götürmekte mahîr ki Hazreti Adem ile Hazreti Havva'nın dünyada ilk buluştukları yer olarak işaret eder, Eşfel Bahçeleri'ne.

Elbette insan, yaşadığı mekânı, mekânları sever ve doğduğu şehri, yeri sever, onu yüceltir. Lakin sevginin bu denli aşırı biçimde ikrarı, dillendirilmesi, abartmaya gidilerek mubalağaya taşınması, zaman içinde yanlışlarla doğruların iç içe girmesine zemin hazırlamış ve işin içinden çıkılmaz durumlara sebebiyet vermiştir. Eşfel Bahçelerinin isim kaynağı olarak, Nusaybin'den İranî güçlerin önünden kaçıp şehre sığınan kırk bin olarak ifade edilen insanın şehre alınmayıp, burada iskâna zorunlu tutulması söz konusudur. Arap dilinde "Eşfel", hor görülen, alçaltılan manadadır. Bundan dolayı buraya yerleştirilen halka "Eşfel" denilmiştir. Halkın şehre alınmayışı beraberinde geçimin zorlukları kendilerini ekmeye-biçmeye yöneltmiş ve tarıma endekslenen hayat beraberinde bahçeleri ortaya çıkartmıştır:" Eşfel Bahçaları" HalkındilindeEşfel'inifadesiningüçlüğü, buifadeyiöncelikleEşfel, sonrasında Hefsel ve günümüzde Heysel'e dönüştürmüştür. Mesleğimiz gereği kelimelerin etimolojik merhalelerini gereği gibi bilmekte ve araştırmaktayız.

Günümüzde Eşfel'in Hevsel'e dönüşmesini kabul etmeyenler vardır. İlmî açıdan Eşfel'e dair yaptığımız açıklamalar, zaman içinde kabul görmüş ise de halen doğrusunun kullanılmaması, gerçekten bizi üzmektedir. Birçok tabelada yer alan Hevsel, ne yazık ki kitaplara da geçen ve birçok araştırmacının makalelerinde yer alış şekliyle genel kabul görmüştür. Amacım kaynaklara başvurarak, bu yanlış kullanımı halen devam ettirenleri eleştirmek değil, doğru olanı ortaya çıkartmaktır. Bununla doğru olanı ifade ederken bile yanlışlık yapanlara dair kimi atıflarda bulunmak istemiyorum. "Eşfel" tabir edilen halkın Sur içi'ne alınması, insan kaynağına ihtiyaç duyulduğu dönemde olmuştur. Bizans'ın uç kısmında yer alan Diyarbekir'de kalenin genişletilmesi 600-630 yılları arasındadır. Meryem-i Dara Dönemi'nde son şeklini bulan Kale Yapısı ile günümüzdeki şekil aynıdır, farklılık arz etmemektedir. Zaman içinde sayısı artan Nusaybinliler, kale içine alınmakla birlikte şehrin kuşatılması başlamıştır. İranî güçlerin mukavemetini kırmak üzere On Gözlü Köprü'nün yarıya kadar yıktırılması da bu kuşatmalardan birinin öncesine rastlar. Bilinen tarihte bilgiler bunu gösterirken köprü'nün Mervanî Yapısı olduğu iddiaları doğru değildir. Fakat bu köprü'nün Mervanî döneminde onarımının tamamlandığı, dar olan ve geniş tutulan kısımlarından bellidir.

Eşfel'in kelime kökenini ortaya çıkarttığımız bu uzun girişten sonra daha neler söyleyebiliriz? 639'da Müslüman Arapların kuşatmasında Eşfel'de ikamet eden kimsenin bulunmadığı, kaleye kapanan Meryem-i Dara'nın kuvvetlerinden anlıyoruz. Şehrin sebze ve meyve ihtiyacını karşılayan bu mekân

zaman içinde gelişmiş, Dicle kenarında bulunduğu için su ile hayat bulmuştur. Çayda Çıra'nın da Eşfel ile ilişkili olduğunu bir dönem yaptığımız ve yayınladığımız araştırmamızda tespit ettik. Lakin akademik çevrelerden bu konuya dair ne eleştiri ne de olumsuz bir teki aldık. Çünkü "Şehir" denince araştırmacılığın rafa kalktığını gördüğümüz ortamda, son elli yıldır anlatılan bilgiler, çoğunlukla tekrar bilgilerdir. Konuya duyarlı olan araştırmacılar, Çayda Çıra üzerine sunduğumuz iddiaları ele almalıdır.(\*). Eşfel Bahçeleri, Osmanlı Dönemi'nde tümüyle dutluk alanlarla kaplı ve çevrelenmiştir. İpekçiliğin revaçta olduğu Osmanlı'da Eşfel Bahçeleri, bir yönüyle de sebze ve meyve üretiminin gözde mekânıdır. Cumhuriyetle birlikte Eşfel'de görülen değişim, dutluk alanların zamanla ortadan kalktığıdır. Osmanlı'nın son döneminde şehrin azalan nüfusu, Gayr-i Müslimlerin zaman içinde şehirden göçü ile ipekçilik gerilemiştir. 1950'li yıllardan sonra ipekçiliğin can çekişmesi, Eşfel Bahçelerindeki dutluk alanların seyrekleşmesine sebep olmuş, "Kara Hübür", "Leylası E'reb" denilen dutlar da yenilmez olmuştur. Daha önce şehre gelen kervanların dinlenme merkezi olan Eşfel Bahçeleri'nin üst kısmı, şehir kapılarının Cumhuriyet sonrasında açılmasıyla önemini yitirmiştir. Halen bu hanların bir bölümünün kalıntıları mevcuttur. Bu kervanların su ihtiyacını karşılayan Hatun Katsalı da kurumuş, tarihî bir çeşme olmasına rağmen korunmamıştır. Eşfel Bahçeleri'nde sıklıkla görülen su değirmenleri de 1980 sonrası işletilmez olmuştur. Atık suların bahçelere yönlendirilmesi,

un fabrikalarının artmasıyla azalan su değirmenleri, çalışamaz olmuştur.

Yer yer görülen eski yapılar da sahiplerinin göç etmesi ya da yapıları terki sebebiyle harap olmuş, geride bazalt duvarlar, geçmişin tanıklığının parçası konumundadır. Eşfel Bahçeleri'ne nazır yerleşim alanlarının gecekondulaşmaya açılımı sonrası bu mimarî doku, Diyarbakır Kalesi'nin sur alanlarındaki yapılaşmanın önüne geçmemiştir. Bunun nedeni de sur diplerindeki gecekonduların bir kısmının Eşfel Bahçeleri'nde ekili alanları bulunanlara ait oluşudur. Sıklıkla görülen ve şehirde her yaz rastlanan ishal vak'alarının bir sebebi de Eşfel'deki sebzelerin atık sularla sulanmasıdır. Yaklaşık beş yıldır, alt yapı çalışmalarının tamamlanması ile atık suların bir kısmı ortadan kaldırılmıştır. Yine de yer yer bu atık sularla sulamanın yapıldığı bilinmektedir. Denilebilir ki Dicle'ye sıfır noktada bulunan Eşfel Bahçeleri'nin atık sularla sulanmasının önüne geçilemez mi? Şehir alt yapısının bağlı olduğu Dicle'den alınacak suyun da bir farkı olmadığı için Dicle Suyu kullanılmamıştır. Eşfel Bahçeleri'nin turizme açılmayışı da sorgulanabilir. Güvenlik gerekçesi ile bu bahçelerin turizme kazandırılması uzun zaman söz konusu olmamıştır. Eşfel Bahçeleri'ne nazır Sem'anoğlu Köşkü (Gazi Köşkü), yakın zamanda turistik çehre kazanmıştır. Bunu diğer dinlenme ve turistik yapılar izlemiştir. Kırklar Tepesi -Ben buna dağ demiyorum, dağ denilmekten uzaktır- Eşfel Bahçelerine tümüyle hakîm bir yerdedir. Bu tepenin uzun zaman NATO Üssü olarak kullanıldığını, genç kuşak bilmekten uzaktır. Bu üssün kapatılmasından sonra atıl duran tepe, özel bir kuruluşa kiralanmıştır. Eşfel Bahçeleri'nin turizme kazandırılması amaçlı kimi projeler ortaya çıkartılmış ise de bu projeler hayata geçirilmemiştir. Bu projelerin hayata geçirilmesi gerçekleştirildiğinde Eşfel Bahçeleri'nin değeri artacak ve şehrin turizm alanı olacaktır. Ne yazık ki çoğu zaman siyasî argumanlarla bu alanın canlandırılacağı söylene bile projeler hayata geçirilmedikçe bir şey söylemek oldukça güçtür.

Ben, Eşfel Bahçeleri'nin hakkında folklorda yer alan kimi manileri, söylenen musikî eserleri, şiirlerde yer alan örnekler üzerinde durma yerine Eşfel Bahçeleri'nin dünden bugüne uzayan hikâyesi'ni ele almak istedim.

"Mardin Kapi" denince akla şu mani gelmez mi?

"Mardin Kapi şen olur

Dibi değirman olur

Buralarda yar seven  
Mutlaka verem olur "

Umarız ki dünün kaybolan güzellikleri, Esfel Bahçeleri'nde tekrar canlanır, dünü tam anlamıyla canlandıramazsak bile elimizde mevcut bilgilerle, elli-altmış yıl öncesini yaşayanların rehberliği doğrultusunda Esfel Bahçeleri'nde nostaljiyi yaşarız. Belki o zaman çevreye dair güzellikleri tekrar hayata geçirebiliriz. Şehrin florası tekrar canlanır, faunası eski özelliğine döner. Elliye aşkın kuş türünün yaşadığı Esfel Bahçeleri, ekolojik yapısına döndürülebilir. Kum şeftalilerini yeniden yiyebileceğiz, Leylası E'reb Kara Höbür dutları tadacağız, Esfel Bahçeleri'nin gölgesinde tadı unutulmuş karpuzları bir öğle sıcağında serinletmek için güneşe bırakacağız, Dicle'de çocuk boyunu aşan balıkları görebileceğiz. Ne diyelim? Gönlümüzden geçen bu, kalbimizden geçen bu! (\*)Çayda Çıra'ya dair yaptığımız araştırmanın özeti:

### Çayda Çıra'nın Hikayesi

Çayda Çıra'nın Diyarbakır Kalesi'yle ilişkisi, ilk kez tarafımızdan ele alınmıştır. Çayda Çıra'ya dair yayınladığımız dört makale, verdiğimiz ilgili bir konferans ve gazetelerdeki araştırmamızı konu alan bir makale ile yayınlanan röportaj olmak üzere konu altı kez ele alınmıştır ."

Çayda Çıra'nın Hikâyesi-1 başlıklı makalemizde yüzlerce yıl şehirde kutlana gelen bu şenliğin üç çıkış kaynağı üzerinde durmuş, belirttiğimiz kaynakları tartışmaya sunmamıza rağmen hiçbir çevreden çağrımıza cevap alamadık. Kaleyi konu alan bu çalışmamızda konunun

önemine binaen Çayda Çıra'yı yedinci kez ele alarak, ileri sürdüğümüz iddiaların bilimsel alanda tartışmaya açılmasını arzuluyoruz. İleri sürdüğümüz veya doğru olduğunu kabul ettiğimiz kale ile ilişkiyi açıklamadan önce ilk iki kaynak hakkında bilgi verelim: Çayda Çıra, karpuz hasadı sonrası bağ bozumu şenliğine benzer yapıdadır. Çayda Çıra, halkın zaman içinde eğlenme arzusundan doğmuştur. Ateşin Zerdüşt inancındaki yeri bilinmektedir. Mecusiler, Pers-Sasanî döneminde şehre hâkim iken bu inancı, halka benimsetmişlerdir. Böylece Çayda Çıra doğmuştur.

İlk iki maddede ele aldığımız hususun açılımı: Dicle kıyılarında yetiştirilen ünlü şehir karpuzunun kapak kısmından biraz aşağıya doğru olan bölümü kesilir. İç kısmı çıkarılan karpuzun kabuk suyunun çekmesi için toprak ya da odun külü ile ovularak iç sıvanırcasına kurutulur. Şenlikte kesimi yapılan hayvanların kuyruk yağı ve iç yağları, yemekler pişirildikten sonra arta kalan odun külleri ile karılıp karpuz kabuklarına doldurulur. Fitil bırakılıp ateşlenen çıralar nehre salınır. Folklorda değişime uğrayan bu şenlik, halk oyunlarında kına gecesinde mum yakmaya dönüşmüştür. Çıraların suyun akışıyla yaylanırcasına yüzmesi, elde taşınan mumların beden diliyle iki ileri bir geri alınmasında şekillenmiştir.

Söylenegelen "Bir mumdur, iki mumdur, üç mumdur,dörtmumdur,ondörtmumdur..."şarkısı, suya salınan çıraların adeta sayılamayacak kadar çokluğuna işaret gibidir. Ne kadar mum yakılırsa düğün sahibinin o kadar varlıklı olduğunu gösteren bu gelenek Güneydoğu'dan çevre illere yayılmış gibidir. Bu mum yakma

âdetinin İsevî ve İbranî gelenekle bir bağlantısının olduğunu sanmıyoruz.

Mecusîliği kabul eden şehir halkının da Çayda Çıra ile ilgili olduğuna dair araştırdığımız kaynaklarda bir veriye rastlanmamıştır. Konumuzla ilgili olan önemli açılım öncesi üçüncü kaynak noktasına yer veriyoruz:

### **İslam Ordularının Şehri Almalarıyla Gelenekselleşen Kutlamalar-Üçüncü Maddenin Açılımı**

Diyarbakır Kalesi, tarih içinde en az 40-50 kez kuşatılmıştır. Yaptığımız araştırmada bu kuşatmaların bazen bir yılı aşkın sürdüğü, kale alınamadığı için kuşatmaların kaldırıldığına dair kaynak eserlerde bilgilere varılmıştır. Kuşatmalarda genellikle muhasara altındakileri psikolojik açıdan baskı altında tutmak, sindirmek için geceleri kuşatma boyunca ateş yakarak asker çokluğunu gösterme taktiği yaygın savaş hilelerinden biridir. Arapların savaş taktiklerinde geceleri ateş yakma yer almaktadır.

Meryem'in gizli geçitten Ermen-Dağ Kapısı'na çıkarak Bilad-ı Rum'a gittiğini belirten Vâkidî'nin açıklamalarından Meryem'in askerlerinin komuta ve özel muhafızlar dışında surlarda bulunduğunu gösterir. Çayda Çıra'nın taktik olarak yakılan ateşlerden alındığı ve Doğu Roma'ya karşı elde edilen bu zaferin kutlamalarının folklorda yer bulduğunu belirtiyoruz.

Evliya Çelebi'nin anlattığı Çayda Çıra Şenliği, bilindiği kadarıyla en son Atatürk'ün misafir kaldığı Sem'an Köşkü'nde Bahçeci Şahin'e verilen talimatla Atatürk için düzenlenmiştir. Kalenin alınmasıyla bağlantısını tespit ettiğimiz Çayda Çıra, tümüyle bu tarihi olayın canlandırılmasıdır. Bunun gibi canlandırılan, şehrin alınışını figürize eden diğer bir olay da Selahaddin-i Eyyûbî'nin şehri fethidir.

Bu folklorik motifi kabul edip kökenine inmeyerek araştırma kitaplarına alan Diyarbakırlı hemşehrîlerimizle ve Çayda Çıra'nın kendi şehirlerinden doğan, geleneğinde var olduğunu belirten, bu alanda eserlerinde Çayda Çıra'yı ele alarak şehir sembolü haline getirip festivale taşıyan Elazığlı yazarlarla 2000 yılında yaptığımız konuyu akademik alanda tartışıp, 60 yıldır süren Çayda Çıra tartışmasına bir son verme isteğimizle bu bölümü noktalıyoruz.

Umulur ki bir gün iki şehrin ortak bilinen paylaşılan değerleri konusunda araştırmacılar yan yana gelerek, içinden çıkılmaz bir hal alan kimi

kördüğüm haline getirilmiş ayrıntıları açığa kavuşturup, Harput ve Diyarbakır arasındaki bu anlaşmazlığa son verir, Çayda Çıra, musıkî eserleri ve de diğer hususlarda.

## KAYNAKLAR

### Çayda Çıra Konulu Çalışmalarımızın Yayınlananları;

1. Çayda Çıra'nın Hikayesi, "Diyarbakır Folklorundan Kesitler Celal Güzelses-Diyarbakır Halk Musikisi Üzerine İnceleme" adlı 1995'te yayınlanan kitabımızın s 24 vd..
2. 5 Mayıs 2000'de İl Halk Kütüphanesi'nde verdiğimiz "Diyarbakır Folklorunda Bayram-Kutlama Şenlik ve Hıdırellez Motifi" adlı konferans metni.
3. Aynı konferans adını taşıyan makalemiz, Diyarbakır Kültür Sanat Bülteni-İl kültür Müdürlüğü Yayın Organı Mayıs-Haziran 2000 s 1-2
4. Çayda Çıra'nın Hikayesi-1, Diyarbakır Kültür Sanat Bülteni Temmuz-Ağustos 2000 s1-2
5. Çırayı İlk Kim Yaktı?-Aydın Öztürk'ün çalışmalarımızı konu alan makalesi Diyarbakır Gün 30-Mart-2004 s 7
6. Çayda Çıra'nın Öyküsü -Hakim Turay'ın Röportajı-Güneydoğu Ekspres 8-Nisan-2004 s 4 ) Vâkidi, Kitabü'l-Fütühu's-Şam , Mısır 1302,c.2 s138-154 (Şevket Beysanoğlu'ndan alınan tercüme.) Çayda Çıra'nın Hikayesi-1'de şenliğe ve şenlikte yapılan uğraşılara dair açıklamalara bakınız.
7. Abdüssettar Hayati Avşar, Urfa Kapı'nın kapalı iki kapısının Selahaddin-i Eyyûbi'nin şehre ortak kapıdan girdiği için, yıldabirdüzenlenen kutlamalarda açılıp, tekrar kapatıldığını, 16-Ocak-1993 Tarihinde yaptığımız görüşmede Çayda Çıra'yla ilgili verdiği bilgilerde belirtmiş, Çayda Çıra'nın 1940'lı yıllardan beri iki şehir arasında paylaşılmadığını vurgulamıştı. Bakınız: Diyarbakır Folklorundan Kesitler Celal Güzelses...s 159-163

### Çayda Çıra için Başvurulacak Kaynaklar:

1. Cumhuriyetin On Beşinci Yılında Diyarbakır 1938.
2. Barış İsmet "Elazığ ve Folkloruna Kısa Bir Bakış "Türk Folklor Araştırmaları Nisan.1970
3. Elazığ İl Yıllığı 1997
4. Evliya Çelebi Seyahatnamesi Diyarbakır Bölümü
5. Sunguroğlu-İshak "Çayda Çıra Oyunu ve Orijini "T.F.A. Haziran 1962/ Harput ve Elazığ'da Kadın Oyunları T.F.A Ağustos 1970
6. Mercan Mehmet Diyarbakır Türküsü GGC Yayını 2001